

MAGYAR
K Ö N Y V S Z E M L E .

A MAGYAR NEMZETI MŰZEUM KÖNYVTÁRÁNAK

K Ö Z L Ö N Y E .

A NM. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

SCHÖNHERR GYULA.

Ú J F O L Y A M VI. K Ö T E T .

1898-ÍKI É V F O L Y A M .

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR NEMZETI MŰZEUM KÖNYVTÁRA
1898.

tettek. Sok érdekes adatot gyűjtöttek össze, habár munkálatuk kimerítőnek nem mondható. Már most is sokban kiegészítésre szorult. Czéljük különben csak az volt, hogy a különböző szakképzési módzatok ismertetése által épen az egyenetlenség és hiányosság föltüntetésével kimutassák egy olyan nagyobb szabású tanintézet szükségességét, mely kizárólag a könyvre vonatkozó ismeretekkel foglalkozva az egész anyagot rendszeresen és alaposan felölelje. Ennek az iskolának tervrajza képezi dolgozatuk második részét.

A GYÖNGYÖSI TOLDALÉK.

DR. ERDÉLYI PÁLTÓL.

A ferenczrendiek gyöngyösi könyvtára újabban kellemes meglepetésekben részesítette a magyar nyelv és irodalom barátait. Csak az imént történt, hogy *Széchy* Károly utána járó buzgalmának sikerült megtalálni azt a régen keresett munkát, melyről Döbrentei után tudjuk, hogy a Laus Sancti Nicolai szövegét a XVI. század korai költői termékét számunkra megőrizte. *Péchy* Ferencz éneke, a melyről szó van, figyelmeztet bennünket arra, hogy e nagy szerzetes könyvtár más egyebet is rejteget, még pedig olyat, a mi kulturánk és irodalmunk multjának ismeretére s emlékeink számának gyarapítására mindeddig ismeretlen. *Kollányi* Ferencz a magyar ferenczrendiek XVI. századi történetének rajzához, a müncheni könyvtárban s a rend budapesti könyvtárában őrzött levelező könyveken kívül a gyöngyösi székház könyvtárának jegyzőkönyvét kutatta s használta föl, s *Melich* János csak az imént egy ismeretlen szógyűjteményt s több, glosszákat tartalmazó könyvet fődözött fel, a melynek anyaga régi magyar nyelvünk ismeretéhez jelentékeny gazdagodást mutat. Ezek között egy a XVI. század elejéről származó nyomtatvány is szerepel, mely glosszáin kívül más tekintetben is figyelemre méltó. Érdekes maga a nyomtatott mű s az a *toldalék*, mely a végéhez fűzött 23 levélre terjedő kéziratot, s abban 22 régi magyar éneket őrzött meg az utókor számára.

A nyomtatott mű egyike Paratus számos kiadást ért munkájának: Sermones de tempore et de sanctis, Strassburgban 1503-ban jelent meg s könyvészeti segéd munkáinkban csak

egyszer találok fölemlítve (Panzer, VI. 30.) s ott sem, mint láttott és leirt, hanem mint idézett munkát. A Sermonesnek ezt a kiadását, ha nem is egyetlen, de legalább is nagyon kivételesen előforduló, ritka példányai egyikét, már e könyvészeti tény is becsessé teszi. Mert míg Paratusnak ennél régiebb és újabb kiadásai a Nemz. Múzeum s más gyűjtemények könyvtáraiban elég sűrűen előfordulnak, ezt a kiadást sem katalógusokban, sem kézi könyveinkben leirva nem találtam meg. Sajnálatos, hogy ez sem teljes. A mi példányunkban az első résznek (Sermones de Tempore) első *a*₁ levele, s közbül több helyen több levele hiányzik, s az *a*₂ folytatott Tabula alphabetica Sermonum Parati de Tempore s a Sermones, az említett hiányzó leveleket nem számítva a Sermo CLVII-ig a D ternionak 6. leveléig terjed, s ott az *a* oldalon a második columnában »Paratus cōtinens sermones de tempore apni totius opus perutile: finit feliciter« colofonnal záródik. A második rész, Sermones de Sanctis folytatólagos ivjelzéssel van ellátva, s F, en kezdődve az R₈ végződik a következő colofonnal: »Paratus 5tinēs sermones de sanctis p anni circulū una cū inuentario putili Argentine felicē sortitus est fine Anno 1503. Septiō Kl'as ap'lis.« A munka tehát egyfolytában nyomtatottnak látszik s ez esetben a két rész között csupán az E terniónak 8 levele hiányzik, a mely állapot meg egyezik azzal, hogy a rövid terniok közül hiányzó IV. könnyen helyet talált egy ternióba, mikor az F ternión is 6 beszéd (V—X) szövege van. Hogy egyfolytában nyomtatott nem csupán az ivjelzés folytatólagossága, hanem a Tabula s az a körülmény igazolja, hogy az első rész colofonja datumot nem visel. E munka így meglehetősen ép állapotban jutott ránk, a miben nagy része van a rend gondosságának, hogy jól és szépen bekötette s a hiányzó szöveget több helyütt kéziratból pótolta. Hogy könyvészeti érdekén kívül a benne található magyar glosszák s a végéhez csapott toldalék énekei csak emelik e kötet becsét, nem kell különösen hangsúlyozni.

Az énekeket tartalmazó toldalék eredetileg nem 23 hanem 30 levélből állott s a kötet végére, annak bekötésekor került. Kétségtelen, hogy a kötése 1570 után készült, s miután a könyv 1503-ban jelent meg — s ismeretlen utakon bolygott, 1503 — 1570-ig kötetlenül, vagy legalább is, nem mostani kötésében került *Keserű*

Tamás birtokába, a ki a nyomtatott műnek utolsó levele hátlapjára sietett veres tintával bejegyezni, hogy istum librum possideo ego Tomas Kessrw 1570. Ugyanennek a veres tintával író kéznek egy más bejegyzése is van a Toldalék 21^a levelén, mely az esketési tilalmas és szabad napokról szóló promemoriát jegyzett oda. A kötetnek további sorsát más bejegyzések nyomán körülbelől így lehet összefoglalni. Keserű Tamástól kézről kézre menve futotta a könyveknek kiszámíthatatlan pályáját, időrendben: 1604-ben Füleken, 1620-ban Szádvárott, 1626-ban Trencsinszky Márton tulajdonában, 1629-ben Szenderőben a sebes Bodva mentében Dus Jakab tulajdona volt, a ki Szelevényi Páltól ajándékba kapta, s a ki megjegyezte, hogy e könyv Keserű Tamás tulajdona volt, a mint azt a könyv végén maga fölírta. Ha 1570-ben a könyvnek vége a nyomtatott rész utolsó lapja volt, kötését azon esztendő után kellett nyernie, még pedig 1609 előtt, különben a kötet hátulsó táblájának belső fedő lapjára nem írhatta volna föl egy ismeretlen kéz a maga irnivalóit. S a mennyire e kötetnek meglehetősen ügyes kötési munkája mutatja csakugyan a mondott időben, 1570—1609 között köttetett be. A *Toldalék*: három kéz írását mutatja, Dus Jakabét s *Udrari* Istvánét, a ki Divénben a szeretetre méltó Dus Jakab atya iránt való nagy szeretetétől indítatva írta meg, (vagy talán *le*) az eddig ismeretlen *Igaz bíró Jézus Krisztus* című éneket. A harmadik kéz alig érdekel, de különben is későbbi. Az ilyen tekervényes utakon járó könyvekben számos bejegyzés szokott lenni, van ebben is elég, a mi multjára s volt birtokosaira némi világot vet, vagy legalább is sejteti azt a társadalmi osztályt, a melynek dolgozó asztalán vagy thekájában helyet foglalt. Van ebben is elég, például, hogy a husvétutáni első vasárnapra a Pomeriumot használta, hogy a gyónók nevét följegyezték és a többi, — a mi mind arra mutat, hogy a könyv papi és pedig katolikus papi emberek tulajdonát tette, s azok a följegyzések, melyekből a könyv multját iparkodtunk meglesni. Ez utóbbiak egyuttal korhatározók, 1629—1635 között irotnak állítják a Toldalék szövegét, kivéve természetesen a későbbi harmadik kéz írását. A kötet a maga beszédességében sokkal jobban elmondja, hogy papi emberek forgatták, olvasták, s irogatták bele apróbb följegyzéseiket, értékes glosszáikat s figyelemre méltó toldalékában énekeiket, hogy sem sokáig kellene bizonyítgatnunk

Hogy mégis megtettük, azért történt, mert a Toldalék iratása idejére és íróira, olvasóira nagyobb súlyt helyeztünk.

Az előforduló nevek közül Szelevényi Páléra emlékezünk, ki a magyar ferenczrendiek történetében maradandóbb emléket hagyott maga után. Fridrich rövid följegyzéseiből egy nagy érdemű és közszeretetlen s általános tiszteletben állott ferenczrendi provinciális alakja bontakozik ki; olyané, a ki nehéz időkben viselte tisztét s hozzá társainak közelismerésére. 1583-ban a szegedi ház superiora, 1586-ban a gyöngyösi házé, de csak rövid ideig, alig egy évig, mert mikor a provinciális Mohácsi Tamás valamely pestises nyavalyában elhunyt, egyhangú rokonszenvvel választott meg helyébe provinciális miniszternek. Három ízben (1589. 1592. 1595.) ruházta rá rendtársainak megingathatatlan bizalma e tisztet, melyet azonban már nem viselt hosszú ideig. Mert öregségtől megtörve, s korának gyengeségeitől intve maga mondott le arról. belátván, hogy hivatala viselésére elégtelen. Életének hiányzó adatai helyett jegyezzük ide újra, hogy becsülte a tudományt s meg volt benne az igazi tudós önzetlensége és fiatalabb társait buzdítani is tudta. Dús Jakab, kinek e művet odaajándékozta, valószínűleg a ő serkentéseire lépett közelebbi viszonyba az írás s énekszerzés műzsájával. 1591-ben, mikor provinciális a őt e könyvvel kitüntette, hihetőleg még Gyöngyösön volt frater a rendnek s 1629-ben mikor a Sebes Bodva mentében. Szűz Mária tiszteletére éneket szerzett. Szendrőben élt, talán mint guardián vagy superior, miután a mint egy másik bejegyzése mutatja, az 1628 évet Osgyánban töltötte. Élete folyásáról nem sokat tudhattunk meg, semmivel sem többet, mint a mit e *Toldalék* róla emlékezetben hagyott, mert a szendrői ház kétszer leégett romjai alatt elhamvadtak a ház Annalesei, könyvtára s abban mind az, a mit róla vagy tőle birhattunk volna. E Toldalék azonban java része szerint az ő kezétől való s némi részben szellemi vagyona is, ama két éneke révén, a mit neki tulajdonítunk. Sajnálatos, hogy a ferenczrendiek könyvtárait nem ismerjük, hogy a szendrői ház elpusztult, mert a könyvtárunkban, vagy a szendrői könyvtárban volna mit keresnünk. Azt a kéziratot, a melyet Dús Jakab használt. Mert hogy e Toldalék java részében másolat, azon nincs okunk kételkedni. Az énekeknek szerkezete, nyelve és írásmódja korábbi időre mutat, mint a mikor papirosra kerültek.

Egyenesen középkori forrásra, egy századdal előbbre, valamely régebbi kódexre, mely a latinból fordított vagy átdolgozott darabokat a maga korai írásmódjával, nehézkes nyelvén és szószerinti átültetésében őrizte meg Dús Jakabnak. A XVII. század derekán a magyar egyházi ének nyelve és verse sokkal magasabban állott, hogy sem e kezdetleges mondatszerkezetű s nehézkes énekeket akkoriaknak tarthassuk.

A *toldalék* a következő énekeket tartalmazza:

1. Fol. 1^b 2^a. *Győneorkodgyel szűz Marja.* (De sancta Maria, cantio devota.)
2. » 2^b 4^a. *Angyaloknak nagysagos aszszonja.* (De sancta Maria; nota: Salve Mater.)
3. » 4^a *Iduoz legi Istennek.* (In elevatione corporis et sanguinis domini.)
4. » 4^b *Oh my szent attjánk kegies.* (Himnus de sancta trinitate.)
5. » 5^a 6^a. *Az igaz hitben uegyig megh magradgyunk.* (De sanctis apostolis.)
6. » 6^b 7^a. *Fényességos tengörnek csillaga.* (De beata virgine; nota: Salve mater.)
7. » 7^a 7^b. *Oh kegjeos szűz Marja.*
8. » 7^b 8^a. *O djesőségos, o te szépséges.*
9. » 8^a 8^b. *Iduoz legj mennyej kjralt azzonj.* (De sancta Maria.)
10. » 9^a 9^b. *Az Vr Isten im az Adamnak.* (Cantio de adventu.)
11. » 9^b 10^a. *Dicseretös az gjermekek kj ez nap.*
12. » 10^a 10^b. *Nagj cöröm nap ez nekünk.* (Karácsonj enekek.)
13. » 12^a *Az a nap jteletnek napja.* (Memento mori. Memorare novissima leti.)
14. » 12^b *Kerünk tegödet attja.* (Pro pluvia.)
15. » 13^a *Gabriel angyal, bizonyos.* (De sancta Maria, in adventu; nota: O gloriosa.)
16. » 13^b *Földnek rettenetös Vra.*
17. » 14^a 14^b. *Attjának bölcsességos.* (Patris sapientia, veritas divina.)
18. » 15^a. *Iduoz legj Christus.* (In elevatione.)

19. » 15^b 16^a. *Zeönqjeön Nyeluem.* (Hymnus sancti Thomae: Pange lingua.)
 20. » 16^a 16^b. *Mit bizik ez világ.* (Cur mundus militat.)
 21. » 17^a 17^b. *Attjanak bölczessege.* (Cantio de passione domini.)
 22. » 17^b 18^a. *Christus ky vagy nap es.*
 23. » 18^a 19^a. *Oh djcsösséges. Oh te szépséges.* (De beata virgine Oh gloriosa.)
 24. » 19^b 20^b. *Igaz biró Jezus Christus.*

Az itt elősorolt 24 ének közül a nyolczadik. mint huszonharmadik s a tizenhetedik. mint huszonegyedik, ismételve előfordul. s így voltaképen 22 éneket kell közelebbről szemügyre vennünk: azonkívül a 19 s a 23 számú énekek magyar és latin, váltakozó strófákkal szerepelnek, a mit csak a leírás hűsége kedvéért kell megemlítenem. Ez az énekes kézirat java részben ismert anyagot ad; olyant, a mit korábbi időkből s olyat, a mit későbbi évekből ismerünk, de ad ismeretlen anyagot is. Nekem azonban úgy tetszik, hogy e toldalék érdekessége nem abban van, hogy ismeretlen énekeket is megőrzött, hanem abban, hogy kétségtelenül katolikus író által s hogy a XVII. századnak első felében íratott vagy másoltatott.

E könyv és toldaléka, birtokosai és bejegyzései egyaránt a ferenczrendieknek a XVI. század végén egyre pusztuló s mindjobban ritkuló tartományába visznek. Oda a hol a török hódítás s a protestantizmus diadala nyomán a török hadak elől menekülő barátokkal s a hódító sereg nyomában romba dülő kolostorokkal találkozunk: oda, a hol a protestantizmus egymásután hódítja el a kolostorok lakóit és híveit. Majd oda visz, a hol a visszahúzódó török sereg után újra megnépesülnek a megürült kolostorok s a khórusban magyar nyelven fölhangzó ének egymás után szerzi vissza az elpártolt hívőket. A toldalék inkább az utóbb, a könyv az előbb vázolt képre emlékeztet, a XVI. és XVII. századok találkozásán erősödő katholicizmus idejére, a mikor a protestáns ének mellett fölhangzik a katolikus ének s a buzgó énekszerzők sorába egy-egy katolikus is belép s a kolostorokban a régi énekek előkeresésével, újak szerzésével foglalatoskodnak, s a főpapok székhelyein a katolikus hívek számára kiadandó nyomtatott énekeskönyvek szóba kerülnek. Lassankint az idő megérleli e gondolatokat s a főpapok, élükön Pázmány Péterrel, a diadalmas magyar

ének. magyar beszéd, magyar könyv és iskola segélyével megindítják az antireformációt. 1629-ben, ugyanabban az esztendőben, a mikor Dús Jakab a Sebes Bodva mellett Mária tiszteletére éneket szerez: megjelenik Bécsben *Hajnal* Mátyás jezsuita könyve, melynek függelékében megzendülnek a Mária tiszteletét hirdető énekek, s ugyanakkor Pázmány elméjében határozott alakot öltött a magyar katolikusok számára szerkesztendő Énekes könyv gondolata. Ebben az időben, mikor a militans jezsuiták már nyomtatott énekeket adnak a hívők kezébe — a szelid ferenczrendiek magukba szállva s az egyház javát szemelött tartva, csak maguknak írják és másolják énekeiket. *Udvári* István és *Dús* Jakab s az ismeretlen író ekkor rójják szögletes betűikkel Paratus-Sermonesei végéhez fűzött lapokra amaz énekeket, melyeknek jegyzékét föntebb adtam. Se kegyes barátok munkája, melynek egy bizonyos érdeme, hogy magyarul szólalt meg, kétségtelen, hihetőleg nem áll e kor világában egyedül. De ránk nézve, kik a kolostorok könyvtárait még nem ismerjük, ez a rövid Toldalék, még az egyetlen emléke annak az ájtatos hangulatnak, mely a ferenczrendiek kolostoraiban uralkodott.

Ez a todalék egy adat ahoz a mozgalomhoz, mely az egyházi énekköltészet történetében a XVII. század folyamán végig, lassan neki induló s mind jobban erősödő fejlődésben alakult ki. Egy adat, s hozzátehetjük: a legkorábbi, a mit eddig kéziratoss emlékeink közül ismerünk, de érdekes adattá válik, ha megszólaltatjuk az énekeket, s megfigyeljük, mit beszélnek nekünk azok — az énekek születéséről és terjedéséről.

Említettem, hogy a 23 ének közül kettő kétszer is előfordul, így tehát 21 énekről számolok be, a mely a katolikus énekügy történetének fejlődésére érdekes és jellemző világot vet. Régi ének, olyan, a melyik a protestáns kort megelőző klastromi irodalomból már ismeretes, a todalékban három fordul elő:

2. sz. Angyaloknak nagyságos asszonya.

7. sz. Oh kegyes szűz Mária.

22. sz. Krisztus ki vagy.

Régi protestáns ének, olyan, a mely e todaléket megelőző protestáns énekes könyvekből már ismeretes, hat fordul elő:

4. sz. Oh mi szent atyánk.

6. sz. Fényességes tengernek.

- 11. sz. Dicséretes az gyermek.
- 17. sz. Atyának bölcsessége.
- 20. sz. Mit bizik ez világ.
- 22. sz. Krisztus ki vagy (lásd előbb.)

Katolikus ének, melyet a későbben megjelent katolikus énekes könyvekből ismerünk, nyolcz fordul elő:

- 1. sz. Gyönyörködjél szűz Mária.
- 3. sz. Idvez légy istennek.
- 5. sz. Az igaz hitben.
- 10. sz. Az úristen im az Ádámnak.
- 12. sz. Nagy örömnapp ez nekünk.
- 13. sz. Az nap ítéletnek.
- 18. sz. Idvez légy Krisztus.
- 19. sz. Zengjön nyelvem

Ismeretlen ének, a mit eddigi forrásainkból nem ismerünk.

- 8. sz. Oh dicsőséges
- 9. sz. Idvözlégy menyei
- 14. sz. Kérünk téged atya
- 15. sz. Gabriel angyal, bizonyos
- 16. sz. Földnek rettenetes Ura.
- 24. sz. Igaz biró Jézus Krisztus.

E huszonkét énekből három régi, öt (illetőleg 6) régi protestáns, 8 új katolikus ének s hat ismeretlen új katolikus ének. E számok s e tények azt mutatják, hogy a magyar nyelvű egyházi énekeket katolikus íróink, mikor ők is gondot kezdtek fordítani a magyar éneklésre, három forrásból merítették: régi. klastromi irodalmunknak egyes kódexekben megőrzött emlékeit irták vagy dolgozták át, azután a protestáns énekeket alakították át, s végül a latin hymnologiából fordítva vagy eredeti énekeket komponálva, maguktól gazdagították énekeik készletét. Hogy lett a protestáns prédikátor hazafias énekéből Mária-himnusz, arra tanulságos a 6. számú éneknek (Bornemissza. Várad, debreczeni, bártfai stb. énekeskönyvek) a tordalék szövegével való összehasonlítása. Ez és ehez hasonló átalakítások egyáltalán nem ritkák s csak megerősítik azt a tételt, melyet irodalomtörténet-íróink régebben elfogadtak, a melyet Bogisich Mihály több előítélettel, mint készültséggel megtámadott és rendíthetetlenül vitatott, míg tévedését be nem ismerve, elhallgatásával maga is megerősített.

Az ismeretlen énekek szerzői közül a Toldalék nyomán hármat meg is nevezhetünk, mindenekelőtt Dús Jakabot és Udvardi Istvánt. A szorgalmasabb s gazdagabb erő Dús Jakab, kinek kezétől a kódex 1b., 9b., továbbá a 12a., 16b., a 18a., 19a. levelei származnak. Valamennyi ismeretlen éneket, a mely ezeken a leveleken található, könnyű volna neki tulajdonítani, ellen bizonyítékok hiányában, s azon az alapon, hogy azokat ő írta le s előtte s utána senki szerzőségére adatunk nincsen. De mi csak a 9 számút (Idvöz légy mennyei királyné) tulajdonítjuk neki, a melyet a következő aláírással: »Szenderőben, 1629 esztendőben Szebes Bodva mentében F. Jaco. Dusi.« mintegy aláír, s a 8 számút (Oh dicsőséges) mint a mely az előbbivel tárgya és hangulata szerint közeli rokonságot mutat. *Udvardi* István Dús Jakabnak írja a 23 számú éneket (Igaz bíró Jézus) a melyet szintén nem ismertünk s így teljes joggal tekinthetjük őt az említett ének szerzőjéül. A harmadik, bizonyos Gáspár, kinek nevét az első ének versfői őrzik, aligha nem azonos azzal a Gáspár baráttal, a kiről Toldy emlékezik meg a XVI—XVII. századi énekirók között.

Hogy végül néhány szóval megemlítsük; e kéziratos toldalékok sem rendszeres gyűjteménynek, sem ha szabad így mondani hivatalos jellegű cantionalé-féle szerkesztésnek nem tartjuk, hanem Dús Jakab magános ájtatossága és elmerülő buzgalma emlékének. Az a derék barát nem keresett vele világi zamatú dicsőséget: egyszerűen megakarta lelkében hálálni néhai jóakaró mesterének és provinciálisának hozzá mutatott jó indulatát, beleirogatta azokat az ájtatos énekeket, a melyeket itt-ott, kolostorának régi kézírataiban, a protestánsoknak kézen forgó gyűjteményeiben megszerzett s a melyek hatása alatt, maga is versírásra, a szent költészet művelésére adta magát. Egy másik társa, ki nemcsak Szent-Ferenczben, hanem hitbéli buzgalomban és költői hajlamokban is méltó társa volt, s talán tanítványa is — az ő példáján lelkesülve s talán emlékének áldozva — írta meg a maga költeményét.

E kézirat nem csupán a katolikus énekek, hanem annak a nemes munkálkodásnak is egyik emléke, mely a Boldva vize mellett a magyar barátokat eltöltötte. A Pray-kódex s a Gyöngyösi Toldalék levelén a Boldva neve egyformán előfordul.